

УДК 94:329.733(477)“17”

В. І. Мільчєв

## **“АБИ ОЧИСТИТИ ВКРАЇНУ ТАК, ЯК І РАНИШЕ БУЛО”: УНІВЕРСАЛИ, МАНІФЕСТИ ТА ОРДЕРИ ЯК ПРОДУКТ І КОНТРАГЕНТИ ГАЙДАМАЧЧИНИ**

*У статті була розглянута роль законодавчої документації у розвитку гайдамацького руху в Україні XVIII століття. Автор проаналізував тексти найбільш значущих актів, які мали розпорядчий характер – універсали, маніфести і ордери. Також були реконструйовані найбільш характерні ситуації зворотного зв'язку “суспільство-документ-суспільство”, стосовно до різних періодів козацьких повстань. Особливу увагу було приділено з'ясуванню місця антисемітської пропаганди у текстах розпорядчих актів гайдамацьких лідерів.*

**Ключові слова:** гайдамаки, козацтво, євреї, Україна, універсали, маніфести.

Для дослідника опис документу є невід'ємною складовою аналізу джерельної бази та засобом створення моделі реконструкції історичної реальності досліджуваного часу, шляхом до з'ясування інформативних можливостей актуалізованої джерельної бази. Аналіз різноманітних видів писемних джерел, насамперед, спрямований на об'єднання структурних елементів інформаційних систем конкретних історичних періодів, у тому числі на визначення їхньої ієрархії та детермінованості взаємовпливів.

У зв'язку із цим визначений алгоритм аналізу джерел із історії гайдамаччини XVIII ст. повинен враховувати потенційну здатність окремих елементів системи – документальних джерел, різних за видовою належністю, віддзеркалювати історичну дійсність, що колись існувала. Функціональна дієвість побудованої моделі реконструкції інформативних можливостей інформаційних систем прямо зумовлена послідовністю реалізації окремих її компонентів, але неодмінно із врахуванням їх ієрархічності [13, с. 90-93]. При цьому, послідовність ця не носить регламентованого характеру та не претендує на універсалізм, а окремо визначається та застосовується в процесі здійснення систематизації кожного із напрямків соціальних рухів, які мали місце як всередині запорозької громади, так і в українському етносоціумі в цілому.

У фокусі нашої дослідницької уваги опинилися актові документи, випродуковані в процесі розвою Гайдамаччини упродовж усього XVIII ст. Як відомо, всі акти розподіляються на дві підгрупи: законодавчі та приватні. Акти першої з цих підгруп – законодавчі, розподіляються за функціональною спрямованістю на розпорядчі та процесуальні. До корпусу розпорядчих законодавчих актів відносяться універсали, маніфести, та ордери. Саме ті із них, які походять від вищих очільників гайдамацького руху, членів січової корпорації, і стали предметом аналізу при створенні даної розвідки.

Цитата, вміщена на початку назви статті що публікується, за авторським задумом, має звернути увагу читача на той беззаперечний факт, що антисемітська/антиїудейська складова текстів законодавчих актів, що виходили з під пера гайдамацьких лідерів, була їх важливою, а часто навіть основною складовою, сенсом самого виникнення документів. Паралельно зауважимо, що тема ця, настільки болюча для спільної єврейсько-української історії (чи то історії українського єврейства), не надто охоче розглядається вітчизняними дослідниками через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин.

Якщо говорити про те, коли ж саме у арсеналі ідеологічної зброї козацьких ватажків з'являються перші тексти антиїудейського спрямування, то маємо визнати, що час цей треба відсунути від часів Хмельниччини до наступного XVIII-го століття. Повсякденні практики визвольної війни, коли діло йшло поперед слово, очевидно, не викликали зайвих потреб у письмовому декларуванні власних намірів козацтва. Чи не єдину згадку про побажання гетьмана Б.Хмельницького зустрічаємо у тексті пунктів вимог повстанців, які передували Зборівській угоді – “Пункти вимог Війська Запорозького до Його Королівської Милості Пана Нашого Милостивого”, 1649 року, серпня 17-го дня, табір під Зборовом на Тернопільщині”. Так, у пункті одинадцятому зустрічаємо таку вимогу: “Жиди щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах” [18, с. 357-358].

Проте власне універсали, присвячених “єврейському питанню” ми не зустрічаємо ані у Б.Хмельницького, ані у його наступників – правобережних і лівобережних гетьманів другої половини XVII ст. Відсутні вони й серед відомих нам писемних джерел які походять від ще одного козацького ватажка епохи – фастівського полковника Семена Палія (попри безсумнівну “практичну” антисемітську складову його військових виправ, наприклад, на тому ж Поділлі та Брацлавщині у 1702 – 1703 рр.) [20, с. 18-20]. Очевидно, що як і у випадку із добою Хмельниччини, потреби в них не було через те, що козацтво на той час твердо контролювало територію переважної більшості правобережних земель, а його лідери не відчували потреби у додатковій легітимації власних рішень шляхом їх документального оформлення, вдовольняючись традиційним способом передачі послань – через усне повідомлення із перначем, як свого раду засвідчувальним атрибутом [19, с. 374].

Натомість, після польської “реконквісти” 1712-1714 рр. та фактичного викорінення козацького ладу на Правобережжі, розповсюдження письмових звернень часто залишається для очільників козацьких загонів із Запорозжя дієвим способом надати законності власним діям. Зокрема, маємо звістки про те, що на початку повстання правобережного козацтва (1734 – 1738), у січні 1734 р. серед населення ширилися письмові

звернення до нищення “змійного кодла”. Під останнім, зрозуміла річ, мався на увазі польський та єврейський елемент краю. Заклики до виходу “з рабства невірному” (до речі, пряма алюзія на вихід тих же євреїв із Єгипту), перемежались наголосом на богоугодності подібних дійств, спрямованих на захист “народу православного” [14, с. 48-49].

Використання письмових звернень (типу “універсал”) зафіксовано і в червні 1734 р., коли один із очільників повстання – Верлан, розсилав їх на Уманщині, Бершадщині та в інших місцевостях Поділля. При цьому, щоб надати своїм діям абсолютної легітимності, ватажок наголошував на тому, що присланий російською імператрицею Анною Іоаннівною [16, с. 73].

Сам текст “імператорського універсалу” (сфальшованого, ясна річ) до нас не дійшов, однак, згідно з усним свідченням одного з верла нових козаків, зміст його полягав у тому, що всі, хто був би із ним ознайомлений, мали служити Її Імператорській Величності “до смерті”. Крім того, там же йшлося про те, що полковникові Верлану та його козакам надавалося право “за Шаргородом грабувати, і всюди вільно на жида чи на ляха наскочивши вбити” [21, с. 84-85].

Окрім самого свого змісту документ для нас цікавий ще й своїм номінативом – “універсал”, однак універсал не простий, а саме “імператорський”. Тут прикметним є поєднання у одному випадку двох традицій іменування розпорядчої документації, що походить від вищої адміністративної особи: “універсал” – з козацько-гетьманської, у розумінні “маніфест” або “наказ” (оскільки він “імператорський”).

Остання тенденція – до використання монархині як своєрідного щита, а її міфічних розпоряджень як приводу для виправ, спостерігається упродовж усього ходу повстання. Зокрема, маємо відомості про те, що у грудні 1736 р. запорозькі козаки (російські підданці), які брали в ньому участь та були захоплені в полон поляками, апелювали до того, що вступили до Речі Посполитої згідно з наказом Анни Іоаннівни [11, с. 241].

Не виключено, що саме повстання 1734 – 1738 рр. дало імпульс для подальшого розвитку традиції використання імітованих “під справжні” розпорядчих документів для спроби каталізувати повстанський рух на східних кресах Речі Посполитої. Так, надзвичайно цікавим, з огляду на зясування ідеологічних засад гайдамацького руху, є документ, датований 1744-м роком – “універсал”, виданий одним із гайдамацьких ватажків, чи то просто людиною, яка була (чи хотіла стати) натхненником гайдамацьких виправ на півночі Київщині – “гетьмана” В.Вошила.

Хоча видову належність документу – універсал, в тексті самого документу не вказано (очевидно в заголовку справи його було включено архівними працівниками), всі формальні ознаки саме універсалу присутні: стилізована інтитуляція – *“Jasnie Oswieconym Jasnie Wielmoznym ... Panam dianitoram Wielkiego X.L. na tribunal glosny kadencji Wilenskiej z Woiwodstwa ziem i powiatow zgromadzonem zyczliwe swe uslugi zasylam”* (документ дійшов до нас лише у копійному перекладі польською мовою); датум й локум, знову ж таки, стилізовано під гетьманські універсали кінця XVII й початку XVIII ст. – *“Datt roku 1744. W obozie”*. Наприкінці спостерігаємо гербову печатку, всередині якої стоять літери: “L : S” [6, арк. 1].

Особа “гетьмана”, який видав “універсал”, заслуговує на увагу, бодай з декларації його походження й повноважень – *“Wasko Woszczylo, wnuk Bohdana Chmielnickoho, Ataman i Wielki hetman wojskowy”*. Мета виданого “гетьманом Вошилом” універсалу – заклик *“na wykorzenienie narodu zydowskiego, a na oborone Chrescjanstwa”*. По тексту універсалу йдеться про нестерпні муки й насильства (*gwalt*), які терплять християни від євреїв. Лунають в універсалі й “традиційні” мотиви пролиття іудеями невинної (тобто дитячої) крові. Автор універсалу вказує на те, що його й самого невірні колись намагалися вбити у старостві Грищевському, однак Бог не тільки уберег його від юдейської злоби, але й зробив знаряддям свого Промислу, кінцевою метою якого є покарання нечистивого народу. “Мордування жидів”, яке має статися, “гетьман” Вошило трактує як “Святу війну”. Застерігаючи народ від грабунків шляхти, він, також, рекомендує не чіпати регулярного коронного війська. Своє міфічне військо “гетьман” посиляє виконувати наказ у “добра Борисівські” та аж до Бересття (під проводом якогось “майора Анципка”). “Війську” наказувалося не брати жодних провіантів, “окрім жидівських” [6, арк. 1].

В цілому, універсал “гетьмана” В.Вошила, попри те, що й не став причиною масових заворушень проти польської влади на українсько-білоруському етнічному прикордонні в рік свого створення – в 1744 р., є виразником настроїв тієї частини народних мас у православних регіонах Речі Посполитої, яка була орієнтована на відтворення порядків часів Хмельниччини. Варто, мабуть, погодитися з тим, що ксенофобія в цілому, таки була одним із визначальних факторів у виборі потенційного об’єкту у гайдамацьких виправах середини XVIII ст., навіть у тому випадку якщо особистісні мотиви у потенційного ініціатора “відторгнення” були відсутні. Головним його об’єктом, насамперед, був елемент іудейський та католицький (уніатський): *“за починенные в Полской области многие разбои жидов и ляхов, и забратие их пожитков умышленно”*, *“за умерщвление жидов”*, *“за последовавшие в Полской области в разных местах разбои и воровские насилие разграбления жидов”* – такими є стандартні формулювання у винесенні вироків запорожцям, засудженим за гайдамацтво на теренах Речі Посполитої (дані взято з *“Статейных списков”* колодників, відправлених на каторгу в балтійську фортецю-порт Рогервік із Гетьманщини та Запорожжя (1751, 1752, 1755 рр.)) [4, арк. 23-26, 54-55, 80-81, 138].

Відзначимо, що в цілому 1750-і роки хоча й були часом значного розвитку запорозької гайдамаччини, однак не полишили по собі відомих нам текстів законодавчого чи от розпорядчого характеру. Натомість, наступне десятиліття ознаменувалося появою акту-фальсифікату, якому судилося дати поштовх чи не найбільш значущому повстанню на Правобережжі, багатому в чому ініційованого та підтриманого запорозьким козацтвом – Коліївщини 1768 р. Більш того, беремося стверджувати, що його матеріалізація стала слідством очікування частини тогочасного православного населення появи документу саме такого штибу.

Тут йдеться про “Золоту грамоту”, нібито відправлену в запорозький Кіш російською імператрицею Катериною II. Текст її дійшов до нас завдяки публікації зробленій у перекладі французькою на сторінках кількох польських і французьких же часописів недовгим часом по уманських подіях. Він є настільки значущим для розуміння всього подальшого перебігу подій, що дозволимо собі навести його повністю: “Тому що нам стало відомо, з якою ненавистю і зневагою ставляться поляки й жида до нас і до нашої православної релігії, переслідуючи, принижуючи, а то й караючи смертю оборонців нашої грецької релігії, ми, не можучи довго терпіти таких наруг, принижень і переслідувань, єдино з причини належності до нашої святої релігії, принижованої й переслідуваної, даємо оцим наказ славному Максимові Залізнякові з Тимошівського куреня, полковникові й отаманові Війська Запорозького, вступити на територію Польщі, взявши із собою частини нашої російської армії і донських козаків, та винищити з Божою помічю всіх поляків і жидів, які зневажають нашу святу віру. Таким способом ми ставимо край усім скаргам, що пливають до нашого трону проти тих жорстоких убивців, наклепників, порушників віри, проти тих поляків, які захищають погану віру безбожних жидів, а зневажають і принижують нашу релігію та переслідують наш вірний невинний народ. Ми доручаємо, щоб у наслідок нашого вступу в Польщу було знищене їх ім'я і щоб пам'ять про них загинула в майбутності. Але щоб була збережена приязнь і наші договори з нашими сусідами, ми забороняємо під загрозою найгостріших кар нападати або зневажати турецьких, грецьких, вірменських і російських купців, які подорожують по Польщі в торговельних справах. Ми хочемо теж вільного переходу й безпеки для нас і наших сусідів-приятелів. Для більшої вірогідності ми засвідчуємо це доручення і цей дозвіл печаткою та нашим власноручним підписом. Катерина. Дано в С[анкт]-Петербурзі, 20 червня 1768 р. (підкреслення наше – В.М.) До виконання: Кошовому отаманові Петрові Калнишевському, за посвідченням” [15, с. 134].

Саме цю “Золоту грамоту” було зачитано в Мотронинському монастирі під час освячення ножів, що дало підставу вважати, що документ було сфабриковано ігуменом цієї обителі Мельхіседеком (Значко-Яворським), увівши в оману Максима Залізняка [15, с. 135-136]. Більш того, відомий дослідник історії Запорозжя А.Скальковський вважав, що перед тим ігумен Мельхіседек переслав був ту “Золоту грамоту” кошовому П.Калнишевському і закликав його, щоб він приєднався до повстання з усім Військом Запорозьким Низовим. Кошовий, як це було заведено, першим ділом передав документ військовому писарю Івану Глобі, який відразу заявив, що грамота та не справжня, і порадив Калнишевському не виконувати її вимог. Ігуменові ж Мельхіседеку дано було відповідь, що коли б імператриця Катерина II насправді відіслала такий важливий документ до Коша, то зробила б це не через пересічного ігумена (до того ж із монастиря розташованого на території іншої держави – Речі Посполитої), а через свого кур'єра, як це було заведено традиціями ділових зносин російських монархів із запорозьким військовим керівництвом [17, С. 69-70].

Український історик в діаспорі П.Мірчук, у своєму дослідженні присвяченому Коліївщині 1768 р. висловив думку, що номінатив “Золота грамота” слід відносити до двох дійсних документів, текст яких, на жаль, до нас не дійшов: заклику полковника Максима Залізняка до повстання проти поляків, відчитаного в Мотронинському монастирі, й універсалу, виданого Залізняком 22 червня 1768 року в Умані. Він вважав що характер “указу імператриці” надали “Золотий грамоті” тодішні поляки, свідомо фальшуючи у публікації (див. вище) дійсний текст двох українських документів-протографів, аби у пропагандистських цілях представити Коліївщину московською інспірацією. Наслідком такого підлогу й була згадка про фальшиві укази, видані нібито від імені імператриці, в реально існуючому указі Катерини II від 9 (20) липня 1768 р. [15, с. 135-137].

Показово при цьому, що думка про “російський слід” в організації уманських подій влітку 1768 р. є традиційною не тільки анонімною громадською думкою тогочасного польсько-шляхетського суспільства, але й для спогадів багатьох цілком персоніфікованих сучасників. Характерною в цьому відношенні є “пам'ятна” записка князя Ф.-К.Браницького про події 1768 р., складена на початку 1780-х. Він є твердо переконаним в тому, що “...moskali wiedzieli naprod o rzezi humanskiej bo general rossyiski majora pruskiego z 50 ludzi za kupnem remonty w Humaniu bawiacego ostryegl aby sie oddalit...” [10, арк. 67].

Більш того, чутки й поклепи політичних опонентів ув'язали самого польського монарха із призвідцями Коліївщини. Захищаючись від них той же король Станіслав Понятовський у своїх листах неодноразово гнівно спростовував намови конфедератів на нього й звинувачення у причетності його, разом із росіянами, до організації “хлопського бунту”: мовляв, всім громадянам Речі Посполитої (йдеться про шляхетську верству) ще пам'ятна війна Хмельницького, що заледве не згубила цілого краю, а тому всі звинувачення конфедератів є просто абсурдними [10, арк. 34].

У цілому ж, попри те що була фальсифікатом, “Золота грамота Катерини II”, поза всяким сумнівом, справила неабияке враження на сучасників і дала поштовх до продукування очільниками гайдамацького руху низки розпорядчих документів. Так, вже на самому початку Коліївщини М.Залізняком було чітко сформульовано й навіть документально оформлено головну мету запорозького та правобережного козацтва – повне викорінення польсько-єврейського елементу. Чисельні “ордери”, які в свою чергу посилялися на “золоту грамоту” імператриці Катерини II, видані Залізняком іншим запорозьким ватагам, абсолютно недвозначно вказували на це, заохочуючи до того удаваною легітимністю отримання майна “забіглих” іудеїв і католиків. Показовим з огляду цього є ордер Максима Залізняка, виданий відомому ватагу Коліївщини – Івану Бондаренку (Чалому) [12, с. 27-28].

Наведемо його повний текст: “По указу Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской Екатерины Алексеевны и прочая, и прочая. Имеючи я команду Войска Запорозкаго комендерую от себе козака атамана Ивана Чалого куреня Каневского о котором извесно чиню всякому чину як войску российскому так и людям посполитым и даю ему тую промоцею по селах и по деревнях следовати и испитовать ляхов и жидов, и порядок в селах и деревнях учинять и позосталые вещи от беглих ляхов и

жидов отбирать самих же тих ляхов и жидов ко мне не присылают по своему командою врученою ему казнить (підкреслення наше – В.М.) дабы ему вера была дана и всякому человеку должно ему повиноватися во всем что раскажется, что для лутчего вероятия подписуюсь своеручно ж. Максим Залезняк. Полковник Войска Запорожского. 1768 году иуния 6 числа” [3, арк. 96].

Тут слід звернути увагу на те, що певний час – щонайменше місяць (кінець травня – початок червня 1768 р.) “Золота грамота” мала фантомний характер – про неї говорили, на неї посилалися, але ж її ніхто не бачив. Тож її поява, виправдовуючи очікування суспільства стала лише проблемою часу. Також звертаємо увагу на дати ордерів М.Залізняка І.Чалому (Бондаренку) в якому згадується про “указ” – 6 червня, та дату самої грамоти – 20 червня 1768 р. (див. наше підкреслення в наведених текстах).

Ведучи розмову про те, яким чином оприлюднення тексту “Золотої грамоти” та похідних від неї універсалів і ордерів впливало на представників тогочасного українського етносоціуму в межах польської держави, ми не можемо оминати питання про те, представникам якої ж саме із його верств були адресовані ці послання. Відразу відзначимо, що на нашу думку головним адресантом їх було саме правобережне козацтво. Справа в тому, що досліджуючи погляд на події 1768 р. безпосередніх спостерігачів-сучасників, ми, практично ніде, не зустріли її оцінок як повстання селянського. Зустріти твердження про те, що повстало власне селянство, можна хіба що в оцінках осіб або надто наляканих, а тому й упереджених, або ж таких, які не володіли інформацією повною мірою. Оцінку повстання як “мужицького бунту” зустрічаємо виключно у реляціях і листах повноважених польського центрального уряду у Варшаві та російських амбасадорів, які практично дослівно передають претензії дипломатичному відомству Російської імперії. “Мужицький (хлопський) бунт”, “мужики, що бунтують” – саме такі оцінки присутні там (листи російського посланника у Варшаві М.Репніна канцлеру М.Паніну (2 липня 1768 р.) та російському посланнику в Константинополі О.Обрескову (10 липня 1768 р.)) [1, арк. 1-5, 76-77]. Втім, чим далі від столиць, тим більш опукло й чітко видно справжню соціальну природу подій. Безпосередні фігуранти з російської сторони не тільки більш стримані в оцінці подій, але й краще розуміються на тому, що ж відбувається.

Ось, наприклад, свідчення генерал-майора Петра Кречетнікова, який очолював корпус російських військ під час війни з барськими конфедератами (1768 – 1772) й взяв активну участь в придушенні коліївського повстання й арешті Максима Залізняка й Івана Гонти. Вони датовані 11 липня 1768 р., тобто чотирма днями після підступного обеззброєння і захоплення в полон, в околицях Умані, основного угруповання коліїв 7 липня. Погодимось, що запідозрити генерала Кречетнікова, цього головного “душителя Коліївщини”, (таким його традиційно змальовує вітчизняна та діаспорна українська історіографія), у свідомому викривленні фактів важко. А факти ці є такими, що однозначно свідчать – Коліївщина ніколи не була повстанням селянським. То було повстання правобережної козащини, ініційоване та підтримане запорожцями. Як свідчить рапорт згадуваного генерал-майора П.Кречетнікова до Військової колегії (з м.Тульчина): “930 человек в Умане вдруг гайдамаков взято из коих по точному разбирательству найдено наших запорожцев 73, а прочие генерально все надворные казаки, между коими нашлось 160 человек крестьян взятых теми гайдамаками из деревень неволею, для разных работ в их лагере, и они никогда ни в каких грабительствах не бывали и никуда из лагеря посланы не бывали, в чем сами же гайдамаки их оправдали, почему оные все в дома их от меня и распущены, а гайдамаки отосланы к графу Браницкому. Сверх же того еще в разных местах до 200 человек таковых же гайдамаков переловлено, между коими также крестьян не находится, а затем к достоверному уверению, что крестьянского бунта не находится, имею сказать...” (підкреслення наше – В.М.) [2, арк. 8 зв.].

Звісно, що взявши від часів “реконквісти” 1712 – 1714 рр. та придушення повстань 1730-х років під контроль правобережне козацтво, звузивши його функціональність до захисту своїх інтересів та обслуговування ним власних потреб, польська магнатерія не тільки надала йому рис “надвірного”, але й зменшила його кількісний склад. Однак, силоміць повернувши козаків і їх нащадків у “хлопів”, не можна було знизити в них дух козащини, усвідомлення своєї причетності до “рицарського” стану. Тож, цілком очевидно, що коли йдеться про участь у Коліївщині “хлопів”, чи то “мужиків”, треба розуміти, що у переважній більшості випадків маємо справу з силоміць покріпченими козацькими нащадками, а не з справжніми посполитими. Інші свідчення того ж П.Кречетнікова неодноразово підтверджують це. Як йдеться у тому ж таки рапорті, 10 липня до нього прибув посильний офіцер від воеводи познанського (прізвище не вказано), який прохав допомоги в приборканні селян у його маєтках. Від Кречетнікова було послано козакий роз’їзд з донців, які об’їхали вказані місцевості та засвідчили, що ніякого бунту не має – селяни всі сумирні, виконують панщину, керуються війтами, й не пристали на участь у повстанні навіть тоді, коли до їх селищ приїздили гайдамацькі загони [2, арк. 9]. Так само, як і інформація від польської сторони – наприклад, від управителя маєтку підкоморія литовського Мнішка, що у Володарці. Зокрема, екстракт з перекладених листів управителя володарським маєтком, надісланий російським посланником у Варшаві М.Репніним канцлеру М.Паніну, від 6 липня 1768 р. свідчить наступне: “мы не слышим, чтоб господские крестьяне во всей Володарской волости, и в прочих маетностях находящиеся, к упомянутым гайдамакам приставали” [1, арк. 91].

Селяни і у свідченнях Кречетнікова, й у свідченнях того ж мнішківського управителя виступають у ролі індиферентної до повстання сірої затурканої маси, які прагнуть лише одного – аби їх не чіпали. Констатуючи непричетність селян до “бунту”, останній у одному з своїх листів таки засмучує хазяїв: в останню п’ятницю червня до Володарки прибув загін запорожців на чолі з отаманом Канівського куреня Павлом Тараном. Першою справою козаки перебили всіх євреїв, а потім взялися й за поляків, зокрема вбили причетника костюлу, який намагався перешкодити його оскверненню. Обеззброївши місцевих козаків, запорожці під страхом кари заборонили селянам виконувати панщину. Панське і єврейське добро було розібрано, причому селяни намагалися уникнути козацьких подарунків, мабуть усвідомлюючи, чим вони можуть їм обернутися.

Так само намагалися вони уникнути й участі у козацькій гульні біля розтросених винних погребів – поїли силоміць. У наближених до Володарки містечках і селах картина була та ж сама – селяни, в абсолютній більшості, не приставали на участь у повстанні [1, арк. 88-90, 91 зв.].

В той же час, місцеве надвірне козацтво та нащадки “старої” козаччини не тільки радо приєднувалися до запорозьких гайдамацьких ватаг, але й намагалися діяти самотужки. Вже згадуваний П.Кречетніков, в одному з своїх рапортів залишив свідство подібних виправ. Так, згідно з його свідченням, в одне містечко поблизу від Тульчина в’їхав гайдамак. Попри те, що він був один, це не завадило йому вбити двох шляхтичів, двох євреїв, та взяти з їхнього майна те, що він сам побажав. Посполиті спокійно спостерігали за цим, не роблячи жодних спроб допомогти гайдамакові, але ж і не перешкоджаючи йому. Коли зненацька до містечка в’їхав російський роз’їзд і схопив гайдамака, з’ясувалося, що то був не запорожець, а надвірний козак із тієї ж волості. В своєму рапорті генерал Кречетніков вказував на те, що він може навести ще до двох десятків подібних прикладів поведінки місцевого хлопства. Тож, як і в попередніх випадках, селянство стояло осторонь, удовольняючись роллю статистів-спостережників. Втім, саме ця пасивність селянства, на думку Кречетнікова, багато в чому пояснювала успіхи гайдамаччини – так само спокійно посполиті спостерігали й за винищенням власних визискувачів – польської шляхти та її іудейських посіпак [2, арк. 8 зв., 9].

Гадаємо, що наведених вище замальовок цілком достатньо для того, аби уявити собі яким чином працював механізм зворотного зв’язку “суспільство-документ суспільство” у випадку каталізації початку Коліївщини фактом виготовлення та поширення “Золотої грамоти”. Між тим, не слід забувати, що цей же “документ” на стадії свого віртуального існування, до переведення його основних постулатів у виді письмовому, став одним із чинників-призвідців події не менш епохальній аніж саме повстання, з огляду на її значення для історії світової.

Як відомо, формальним приводом для початку російсько-турецької війни у 1768 р. послугували події на російсько-польсько-турецькому три-кордонні, а саме при впадіння р.Синюхи у П.Буг, де на російській території стояла слобода Орел, на польській – Балта, а на турецькій – Говтва (нині територія м.Первомайська, районного центру Миколаївської області). Конфлікт, спровокований гайдамацькими виправами запорожців здобув широкого резонансу – настільки широкого, що після ліквідації Війська Запорозького Низового у 1775 р., російський уряд зважив за необхідне спеціально повідомити Оттоманській Порті про таке жорстке покарання (нехай і з запізненням на 6 років!) формального винуватця. Що ж такого сталося у згаданій місцевості наприкінці червня 1768 р.?

З донесення від громади грецьких купців м.Орла (Балти) від 29 червня 1768 р. російському полковникові Гур’єву, нам відомо що події точилися майже тиждень. Так, у останній понеділок того червня до польської частини містечка в’їхав загін запорожців на чолі з сотником Шилом, посланим від самого М.Залізняка. У першу чергу гайдамаки на корінь вирізали все єврейське населення містечка, після чого впродовж чотирьох днів бенкетували, продаючи здобич у російській частині поселення, місцевим купцям – грекам, росіянам і сербам. В п’ятницю зранку запорожці від’їхали. Побачивши це, турки з татарами й ті з іудеїв, кому пощастило врятуватися на кримському (турецькому) боці, перейшли через ріку, пограбували російську частину і вбили чотирьох купців-християн. Мешканці Орла, серед яких було чимало сімейних запорожців, послали гінця наздогін ватазі Шила, с проханням про допомогу. Запорожці повернулися, й не тільки вибили з’єднані сили турок, татар, поляків і євреїв, але ж і довго гнали їх, спаливши й кримську частину слободи – Говтву. Субота позначилася новим нападом запорозьких супротивників, який вони знову відбили, за чим слідувало укладення перемир’я та навіть розмін здобичі. Щойно запорожці в неділю вранці чергового разу покинули містечко, до нього вдерлися турки з євреями, підтримані значними силами польських конфедератів, очолюваних шляхтичами Сабатином, Мехачинським і Дубиною. грабунки, вбивства й насильства населення російської частини, руйнація православного храму – таким був фінал гайдамацького візиту та зворотньої реакції на нього [2, арк. 20-20 зв.].

Для нас цікавими є пояснення запорозької сторони, що ж саме спонукало козаків вчинити саме так як сталося. Знаходимо їх у листі М.Залізняка дубоссарському хатману (гетьману) Якубу-азі (польською мовою), датованому 19 червня 1768 р., з викладенням обставин подій у м. Балта. Як і в попередніх випадках, через значущість цієї епістолярії, наведемо її текст повністю, у перекладі українською: *“Не маючи змогли бути власною персоною, письмово даємо знати вашій високості ясновельможному пану й добродію, що по від’їзді нашому з міста Балти, напали ваші з того боку, чого заради не можемо знати, чи то жовніри, або міщани, вдершись до міста почали християн нищити, й тоді ми, дізнавшись про це, мусили назад повернутися і за цими людьми залишитися. Так само претензія від вашої милості пана надійшла, бо ми, вертаючись назад, не бажали з вами жодної сутички мати, та тільки побачивши, що з нас зараз козака вбили, мусили себе боронити. Й те знаєте ваша милість пан, що й по першому своєму приїзді досить ми хотіли бути в доброму приятельстві, і прохання вашої милості пана задовольнили зробили, тобто тих самих коней чотирьох ми віддали та й у чому іншому прохання вашої милості пана полягало, по тому достатньо вчинили. Коли ж і їздимо понад кордонами, то не свавільно, а тільки згідно указу нашої імператриці, щодо поляків, жидів та інших злодіїв, аби їх у Польщі вибити, а ви ж таких людей переховуєте в своїй землі, ще й за них заступництво маєте, про що й прохаю вашу милість пана й добродія, аби ви більше таких людей в своїх землях не тримали. При цьому залишаємося покірними слугами, полковник Максим Залізняк з товариством, 1768 Року Божого 19 червня”* (підкреслення наше – В.М.) [9, арк. 112].

Як бачимо, й тут міфічну “Золоту грамоту” (указ) Катерини II було використано для легітимації військових виправ гайдамацьких ватаг ще до того як було скомпоновано й унаочнено сам її текст.

Подібно до того, як запорозькі ватажки гайдамаччини 1768 і 1769 років намагалися за допомогою універсалів підняти на повстання козацьку верству Правобережжя, їх антагоністи – лідери й просто учасник Барської конфедерації, намагалися за допомогою таких само універсалів не дати зайнятися полум'ю Коліївщини з новою силою. Цікавим свідчень подібних спроб є кілька універсалів, датованих кінцем 1768 й початком 1769 років, які збереглися до нашого часу в магнатських архівах. Так, вельми показовим є універсал, виданий у Смілі анонімним польським шляхтичем з числа барських конфедератів: *“Uniwersal do chlopow polskich”*, від 25 лютого 1769 р., зі Сміли. Цим універсалом шляхта земель, по яких щойно прокотилася гайдамаччина, закликала всіх підданців, які мали мешкання в “добрах шляхетських, а також королівських та духовних”, ні в якому разі не приставати до свавільного козацтва, та не наражати на покарання “доми, жінок та дітей своїх коханих” [7, арк. 1-3]. Обов'язковим було апелювання до релігійних почуттів хлопства, до загрози Божої кари. Вказувалося на те, що через козацьке свавілля почалися війна росіян із турками та напад кримського хана зі всім його військом на землі російської Західної України; небезпечними від татарських нападів були й землі Польської України, адже хан саме зараз (на початку 1769 р.) повертався з військом до своїх володінь повз Саврань. За таких умов слугувати надійним захистом для селян могли лише їхні господарі, до яких треба було якомога мерщій повернутись [7, арк. 2-3].

Близькою за тональністю до вищезгаданого універсалу є й об'ява, виголошена населенню Овруцького повіту в квітні 1769 р. На початку об'яви згадуються події майже річної давнини, коли гайдамаки та особи різного звання та стану, які приставали до них, вчинили в краї великі вбивства і грабунки. Далі слідував суворий наказ про необхідність оголошувати по майданах, базарах, церквах, майстернях та інших громадських і приватних закладах, що кожен, хто досі переходив у себе гайдамаків, чи знає про їх місцезнаходження, є зобов'язаним донести про них, або ж схопити та передати до рук найближчого представника влади – *“odszukiwac ukrytych zdrajcow”*. Це розпорядження-об'яву наказувалося публікувати як усно, так і вивішуючи письмові копії у безпечних місцях (об'ява за підписанням підкоморія воєводства Київського Міхала Стецького та підкоморія повіту Овруцького Яна Павши, від 27 квітня 1769 р., в Овручі) [8, арк. 298].

Частина маніфестів, універсалів й об'яв, виданих польськими можновладцями у той же період часу, й адресованих українському надвірному козацтву, але в інших місцевостях – наприклад, на Вінниччині, взагалі не демонструє тривоги чи то занепокоєння можливими рецедивами гайдамаччини: розпорядження стосовно забезпечення охорони польського кордону в зв'язку з ходом російсько-турецької війни; накази отаманам конкретних козацьких команд (*“Manifest uczyniony w grodzie Winnickom do Kozakow Ukrajnskych”*, від 25 лютого 1769 р., за підписом Яна Медзведзького) [8, арк. 296-297].

Придушення Коліївщини вивело “Золоту грамоту” зі сфери активного впливу на суспільство, однак лише до наступних загострень відносин між основними етноконфесійними групами Правобережної України – православними українцями, поляками-католиками та євреями. Як і в попередні часи ідея використання активних документів-санкцій, які нібито походять від російських монархів, належала тим із колишніх запорожців, які після ліквідації війська Запорозького Низового (1775) залишилися в російському підданстві та вступили до чорноморського козацтва (1788). Провідна, визначальна роль козацького елементу в соціальних рухах на землях Правобережної України виразно простежується на матеріалах 1802 р., коли примара Коліївщини чергового разу позбавила спокою польсько-єврейський елемент краю.

Переполюх 1802 р. на території Київської губернії (правобережна частина), після входження цих земель до складу Російської імперії, викликаний виразними й не дуже чуткими був не меншим. Хронологічно події припали на другу половину серпня 1802 р., коли з різних місцевостей губернії – Богуслава, Звенигороду, Сквіри, Сміли, Таращі, Черкас, – від переляканої польської шляхти й євреїв (здебільшого шинкарів) почали подаватися звістки представникам місцевої російської адміністрації про підготовку емісарями-чорноморцями нової Коліївщини. Звістки ці, здебільшого, хоча й не мали під собою жодної реальної основи й були викликані звичайними чутками, раз по разі ставали все більше й більше деталізованими: з Чорномор'я прибуло 25 козаків – колишніх запорожців-коліїв, кожен з яких має об'їхати не менше 60 селищ та містечок, і скрізь набирати народ у ватаги; козакам цим видано (ким незрозуміло, однак, очевидно, що вищим російським начальством) грамоти на винищення панів-поляків та євреїв. Дослівно згадана грамота (тут, безсумнівно, маємо згадку-відлуння про “Золоту грамоту” імператриці Катерини II 1768-го року) наказувала *“колоть и резать жидов и панов, дабы очистить Украину, так как и прежде было”* [5, арк. 1-1 об., 2-2 зв., 4-5 зв., 8-8 зв., 9, 10-12 зв., 13].

Ретельне розслідування, проведене на місці, показало, що каталізатором появи в губернії подібних чуток стала поява чорноморця-дезертира, який втік з Війська з чужим паспортом і “гастролював” по шинках губернії: посиденьки в колі зацікавлених селян, частування горілкою від них під утаємничену балаканину про важливу місію, нібито доручену йому чорноморським військовим начальством... (козака Прокопа Височина, який подорожував з вкраденим паспортом іншого чорноморця – Родіона Стрижка, після арешту й допитів, було висічено батогами й засуджено на довічну каторгу в Сибіру (рапорт київського військового губернатора А.Феньша міністру внутрішніх справ В.Кочубію від 20 жовтня 1802 р.)) [5, арк. 14-17 зв.].

Перелякані іудеї, яких самі селяни охоче бентежили, аби щедріше наливали, як це вже було й раніше, рознесли “усною поштою” обставини “підготовки до бунту”. Ілюстрацією може слугувати випадок, що стався у Звенигородці 20 серпня 1802 р.: єврей-шинкар відмовився продати горілки двом селянам яким вже явно “було досить”; у відповідь на це ті похмуро пообіцяли йому – *“дожидайся же ты жиде колевщины, в которую мы не допустим черноморцев, а ближе сами тебя зарежем”*; звівши, що наляканий корчмар негайно побіг до місцевого нижнього суду скажитися та благати про захист. Не менш сполохана шляхта у терміновому порядку почала вживати заходів безпеки, в тому числі створювати загони самооборони [5, арк. 1, 11 зв.].

Фактично, то було останнє з віднайдених нами документальних свідчень впливу тексту “Золотої грамоти”, приписуваної російській імператриці Катерині на перебіг подій регіональної та світової історії кінця XVIII – початку XIX ст.

Таким чином, здійснений аналіз традиції використання розпорядчої законодавчої документації очільниками Гайдамаччини впродовж XVIII ст. дозволяє на рівні тенденції визначити механізми детермінації видової належності актових джерел із їх функціональними властивостями. Зокрема, можна дійти висновку про те, що використання такого жанру як універсал під час агітації населення Правобережної України до повстань та нищення єврейського та польського елементу в краї, мало сталу традицію. Її початки слід шукати в наслідуванні документального оформлення розпоряджень козацьких гетьманів, що склалося за часів визвольних змагань, починаючи із середини XVII ст.

Наявність у інструментарії діячів гайдамацького руху сфальшованих (“подметных”) маніфестів, авторство яких приписувалося російським монархам (Анні Іоаннівні, Катерині II) була слідством поширення імперської діловодної традиції на Запоріжжі та Гетьманщині. До явищ того ж самого порядку відносимо й циркуляцію у середовищі запорозької отаманії ще одного зразку армійського документообігу досліджуваного часу – ордерів.

Розгляд конкретних ситуацій Гайдамаччини дає всі підстави аби дійти висновку щодо того, що законодавчі акти були не тільки її побічним продуктом, але й важливим контрагентом. Отримавши, від моменту створення, імпульс до майже самостійного існування (принаймні, за умови фізичної збереженості та дублювання), актова документація, її текстова частина, стає фактором який зумовлював загибель сотень та тисяч людей, початок масштабних воєн між державами, змін геополітичної ситуації у регіоні.

#### Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 79, оп. 79/6, д. 931.
2. АВПРИ, ф. 79, оп. 79/6, д. 932.
3. АВПРИ, ф. 79, оп. 79/6, д. 933.
4. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 248, оп. 126, д. 2659.
5. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1286, оп. 1, 1802 г., д. 62.
6. Archiwum główne akt dawnych w Warszawie (AGAD), AR, dz. II, № 2659.
7. AGAD, AR, dz. II, № 2978.
8. AGAD, AZ, № 3036/1.
9. Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów. (BCz), rps. 628.
10. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Dział rękopisów. (BJ), rps. 5410.
11. Всеподданейшие донесения гр. Миниха. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. X. – СПб.: Военная типография, 1897.
12. Букет Євген. Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини. Історичний нарис / Євген Букет. – К.: Видавництво “Стікс”, 2014.
13. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. / Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. – К.: Либідь, 2002.
14. Лопа О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-60 рр. XVIII ст. / О.П.Лопа. – К.: Наукова думка, 1965.
15. Мірчук П. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П.Мірчук. – Нью-Йорк: НТШ, 1973.
16. Омельчук Володимир Васильович. Народне повстання 1734 – 1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. / Володимир Васильович Омельчук. – К., 2002.
17. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733 – 1768. / А.Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1845.
18. Українське козацтво / Авт.: О.Бачинська, Т.Чухліб, В.Щербак. – Київ: Кристал Бук, 2015.
19. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2002.
20. Чухліб Т. Володар Правобережної України: Семен Палій // Бористен. – 1996. – № 11.
21. Rawita-Gawroński Fr. Historia ruchów hajdamackich (w. XVIII.) / Fr. Rawita-Gawroński. – Brody: Nakładem Księgarni Feliksa Westa, 1913. – Tom 1. Ruina.

#### **Мильчев В. И. “Дабы очистить Украину так, как и прежде было”: универсалы, манифесты и ордера как продукт и контрагенты гайдамачества.**

В статье рассмотрена роль законодательной документации в развитии движения гайдамаков в Украине в XVIII веке. Автор проанализировал тексты наиболее значимых актов, которые имели распорядительный характер – универсалов, манифестов и ордеров. Также были реконструированы наиболее характерные ситуации обратной связи “общество-документ общество”, применительно к различным периодам казацких восстаний. Особое внимание было уделено выяснению места антисемитской пропаганды в текстах распорядительных актов гайдамацких лидеров.

**Ключевые слова:** гайдамаки, казачество, евреи, Украина, универсалы, манифесты.

#### **Mil'chev V. I. “To clear the Ukraine as it was before”: universals, manifests and orders as the product documentation and the counterparties of Haydamak's movement.**

The article examines the role of legislative documentation in the development of the Haydamaks' movement in Ukraine in the XVIII century. The author has analyzed the texts of the most important acts that were administrative in nature – universals, manifests and orders. The most typical situations of the “society-document-society” feedback, in relation to different periods of the Cossack rebellions, are also reconstructed. Particular attention was paid to the clarification of the place of anti-Semitic propaganda in the texts of administrative acts Haydamak leaders.

**Keywords:** Haydamaks, Cossacks, Jews, Ukraine, universals, manifests.